

Libertas en satira
vrijheid van meningsuiting op de breuklijn
van republiek en keizertijd

door

Lieven DE VOS

De bedoeling van dit artikel bestaat erin via een historische schets van de socio-politieke situatie in Rome op het gebied van vrijheid van meningsuiting, tot een vergelijking te komen van de persoonlijke vrijheid in het satirische oeuvre van twee grote dichters die getuige waren van respectievelijk de beginfase en de eindfase van de geleidelijke overgang van de republiek naar het principaat : Lucilius en Horatius.

In het republikeinse Rome van de 3^e en 2^e eeuw v.C. werd *libertas* opgevat als de vrijheid van de burger in een vrije staat, waarin de wet de persoonlijke rechten van die burger vrijwaarde. Deze persoonlijke rechten waren politieke rechten zoals stemrecht, recht op verdediging voor een rechtbank, *provocatio ad populum*, verregaande religieuze vrijheid en vrijheid van vereniging, en werden behoed door de *comitia* en door het *ius auxilii* en *ius intercessionis* van de *tribuni plebis*.¹ *Libertas* en *civitas* (burgerrecht) vertalen eigenlijk hetzelfde principe, maar vanuit een verschillende invalshoek : *libertas* duidt het statuut van het individu "an sich" aan, *civitas* het statuut van het individu in zijn relatie tot de gemeenschap. Alleen een burger genoot alle rechten waaruit vrijheid bestond. In essentie waren alle burgers gelijk voor de wet, stond niemand boven de wet en kon echte vrijheid enkel genoten worden binnen het kader van die wet. "True *libertas* is by no means the unqualified power to do whatever one likes; such power - whether conceded or assumed - is *licentia*, not *libertas*."²

Vanuit deze optiek was het begrip "vrijheid" volledig verenigbaar met de *mos maiorum* en de *instituta patrum* en gold het niet als uitdrukking van de autonomie van de wil van het individu tegenover de overheersende autoriteit van de staat. Van democratie naar Athens model kan men evenwel niet gewagen : het Ro-

1. Wirszubski (1950), pp. 28-29.

2. Ibid., p. 7.

meinse *aequum ius* betekende gelijkheid voor de wet, maar geen volledige gelijkheid van politieke rechten voor alle burgers, zoals die in de Atheense notie *ισονομία* vervat was.³

In theorie behoorde ook het recht om politieke ambten te bekleden tot de burgerlijke rechten, maar in werkelijkheid was dit een voorrecht dat verbonden was aan het bezit van *auctoritas*, *dignitas* en *nobilitas*. De uitoefening van de macht berustte bij de *nobiles*, op grond van het prestige en de verdiensten van henzelf of van hun voorvaderen en op grond van hun rijkdom, hun omvangrijke *clientelae* en hun allianties met mensen van hun stand. De gewone burger was niet in staat openbare ambten te bekleden, mede doordat in Rome deze ambten niet bezoldigd waren. Toch was de uiteindelijke macht in handen van de *populus Romanus*: de volksvergadering verkoos de gezagsdragers, bekrachtigde of verwierp wetsvoorstellen en bevestigde of herriep lijfstraffen en doodvonnissen.

In de loop van de 2^e eeuw echter kwamen de machtshonger en het conservatisme van de leidende klasse, de *Optimates*, in toenemende mate in conflict met de bestrevingen en het ongenoegen van ambitieuze "coming men", uitgerangeerde aristocraten en hervormingsgezinde politici, de *Populares*, die steun zochten bij het volk. Beide partijen dongen naar de macht; misbruik van grondwettelijke principes en politieke instellingen was het middel dat door dit doel geheiligd werd. De strijd tussen *Optimates* en *Populares* bedreigde de *communis libertas* en de *aequae leges* van het Romeinse volk.

Zoals reeds gezegd vormden het beschikken over aanzienlijke *clientelae* en de uitbouw en exploitatie van breedvertakte *patronus-clientis* relaties een belangrijke machtsbasis voor de aristocratie. Deze relaties kunnen we omschrijven als persoonlijke afhankelijkheidsrelaties tussen een beschermheer en zijn sociaal inferieure *clientes* met een wederzijdse uitwisseling van diensten en op een vrijwillige basis. De Romeinse samenleving was doordrongen van een systeem van dergelijke verhoudingen: het controleerde de toegang tot het machtscentrum, garandeerde de sociale stabiliteit en consolideerde de uitbouw van het *imperium*.

In de 3^e en 2^e eeuw v.C. maakten ook tal van grote dichters deel uit van dit complexe netwerk. Het voornaamste poëtische genre was toen het drama. Als gevolg van hun lage sociale af-

3. Cf. Cicero, *De re publica* 2, 23: *Si vero populus plurimum potest omniaque eius arbitrio reguntur, dicitur illa libertas, est vero licentia.*

komst⁴ moesten toneelschrijvers steun zoeken bij één of meerdere *patroni*.⁵ Een mogelijke wederdienst die een dergelijk auteur aan zijn weldoener kon bewijzen, was de compositie van een *fabula praetexta*, een historisch drama dat een onderwerp uit de nationale geschiedenis behandelde en dat de gelegenheid bood om een *patronus* of een van diens voorouders te verheerlijken. Zo was het *Clastidium* van Naevius hoogstwaarschijnlijk geschreven ter ere van Marcus Claudius Marcellus, die in 222 v.C. in de slag bij Clastidium de Gallische hoofdmans Viridomarus versloeg in een tweegevecht.

Van diezelfde Naevius is ook een iambische senarius bekend die mogelijk uit dit toneelstuk stamt en waarin hij de invloedrijke familie van de Metelli op de korrel neemt :

“*Fato Metelli Romae fiunt consules.*”⁶

Het is een dubbelzinnig vers, dat twee vertalingen toelaat :

“Door toeval werden de Metelli consuls van Rome.”⁷

“De Metelli werden consuls tot Romes ongeluk.”

Consul Metellus repliceerde gevat met een *versus Saturninus*, waarin hij voorspelde dat het onheil niet Rome, maar de onheilsprofeet zelf zou treffen :

“*Dabunt malum Metelli Naevio poetae.*”⁸

Volgens de ene bron zou Naevius omstreeks 204 v.C. Rome hebben moeten verlaten en sleet hij zijn laatste levensjaren in ballingschap in Utica, waar hij in 201 v.C. stierf.⁹ Andere bronnen

4. Livius Andronicus, Caecilius Statius en Terentius kwamen als slaven in Rome terecht. Naevius, Plautus, Ennius, Pacuvius en Accius waren vrijgeboren, maar niet uit Rome afkomstig.

5. Zo verwierf Ennius het Romeinse burgerrecht dankzij een zoon van zijn beschermmer Marcus Fulvius Nobilior. Cf. Cicero, *Brutus* 80, en Badian (1972), pp. 183-185.

6. Pseudo-Asconius, scholion bij Cicero, *Verrinae* 1, 29, waar Cicero op het voorval alludeert, net als in *Ad familiares* V, 2, 9.

7. Quintus Caecilius Metellus had zijn consulaat van 206 v.C. in ruime mate te danken aan het feit dat hij tot de boodschappers behoorde die het jaar voordien het nieuws hadden gebracht van de overwinning op de Carthagers bij de Metaurus. Het volk was zo verheugd dat het twee van de drie bodes tot consuls verkoos, ofschoon Metellus niet eens praetor was geweest. Cf. Livius, *Ab urbe condita libri* XXVII, 50, 9-11 en XXVIII, 51, 10. Jocelyn (1969, pp. 45-47) van zijn kant interpreteert *fato* als “door een ongunstige voorspelling van een *vates*” en verbindt dit met de onheil(svoor)spellende toon van de repliek van Metellus.

8. Pseudo-Asconius, scholion bij Cicero, *Verrinae* 1, 29.

9. Cf. Hieronymus, *Chronicon*, p. 135 g (Helm).

lijken erop te wijzen dat de dichter in de gevangenis belandde.¹⁰ Het is niet ondenkbaar dat Naevius er door zijn beschermer of diens zoon¹¹ toe aangezet was om diens politieke rivalen vanop de bühne te bestoken en dat de Metelli een tegenaanval lanceerden tegen Marcellus, zij het niet rechtstreeks, maar via zijn kwetsbare *cliens*. Op die manier konden dichters - al of niet tegen wil en dank - meespelen in de touwtrekkerij tussen de machtige groeperingen in Rome.¹²

In ieder geval geven de verschillende bronnen te kennen dat de geveiseerde politicus zich niet onbetuigd gelaten heeft. Indien Naevius dus gestraft werd voor een vers uit een toneelstuk, kunnen we een aantal factoren ter verklaring inroepen: theaterwedstrijden werden gesubsidieerd door de staat (de selectie en de betaling geschieden via de *aediles plebis*), het medium was toegankelijk voor alle burgers (de toegang was gratis) en had dus een niet te onderschatten impact, zodat vrije meningsuiting op de *scaena* niet grenzeloos kon zijn, in het bijzonder wanneer er kritiek werd gespuid op het bewind in een oorlogsperiode.

Bij Plautus en Terentius wordt alvast enkel nog in bedekte termen gezinspeeld op actuele politieke kwesties, misschien mede onder invloed van wat Naevius overkomen was. In de prologen van sommige komedies van Terentius spreekt de auteur wel over criticasters die hem beschuldigden van plagiaat (cf. *Eunuchus* 41) en insinueerden dat zijn aristocratische vrienden - Scipio Aemilianus en Gaius Laelius met name - het geheim waren van zijn succes en hem zelfs geholpen hadden bij het schrijven van bepaalde stukken (cf. *Heautontimorumenos* 24 en *Adelphi* 11-21). Terentius repliceerde met kritische opmerkingen aan het adres van zijn bitterste rivaal, Luscius Lanuvinus, die hij aanduidt met "*vetus poeta*" (*Phormio* 1) of "*malevolus vetus poeta*" (*Heautontimorumenos* 22 en *Andria* 7), zonder hem ooit bij naam te noemen.¹³ Dat dit laatste niet

10. Een vermoedelijke allusie daarop vinden we bij Plautus, *Miles gloriosus* 210-212. Volgens Aulus Gellius (*Noctes Atticae* III, 3, 15) werd Naevius vrijgelaten nadat hij in de kerker twee palinodieën had geschreven (*Hariolus* en *Leon*), maar dit lijkt erg onwaarschijnlijk (cf. Jocelyn [1969], p. 37). Voor een meer omstandige bespreking verwijs ik naar Frank (1927), pp. 105-110.

11. Cf. Jocelyn (1969), p. 34.

12. De Metelli waren bondgenoten van Scipio Africanus. Het was dus wellicht ook niet toevallig dat uitgerekend Naevius een stekelige allusie maakte op een van Scipio's buitenechtelijke escapades (cf. Aulus Gellius, *Noctes Atticae* VII, 8, 5-6).

13. Het a-politieke karakter van Terentius' komedies is ook verklaarbaar vanuit zijn Griekse afkomst en vanuit het verlangen van zijn *patronus* Scipio om de private, culturele zijde van zijn activiteiten gescheiden te houden van de politieke zijde ervan. Cf. Earl (1962), p. 485: "Noble patronage may not be an unalloyed blessing, especially for

onbelangrijk is, bewijzen twee andere gevallen waarin een toneelacteur voor smaad werd vervolgd.

In 136 v.C. daagde de tragicus Accius een mimendichter voor het gerecht omdat hij hem op de scène bij naam genoemd en beledigd had. De *mimus* verdedigde zich door aan te voeren dat hij het recht had een auteur te vernoemen wiens toneelstukken publiekelijk werden opgevoerd en die zich dus gemakkelijk langs die weg kon revancheren. Niettemin werd hij door de praetor veroordeeld.¹⁴ Partijpolitiek zou ook hier achter de coulissen een doorslaggevende rol gespeeld kunnen hebben.¹⁵

In het tweede geval diende de satiricus Lucilius klacht in tegen een andere mimendichter, die hem eveneens *nominatim* op het toneel had beschimpt. De rechter, die vermoedelijk een tegenstander was van Lucilius' vriend Scipio, sprak de beklagde vrij.¹⁶

Het heeft er dus veel schijn van dat de vermelding van de naam van de belasterde persoon in een toneelstuk als *conditio sine qua non* gold voor een aanklacht *de iniuriis* tegen een dramaturg.¹⁷ Een passus uit Cicero's *De re publica* (IV, 10, 12) bij Augustinus (*De civitate Dei* II, 9), waarin we vernemen dat de oude Romeinen lovende noch denigrerende vermeldingen van levende personen op het toneel tolereerden, lijkt deze indruk te bevestigen. In de *fabulae palliatae* van Plautus, Terentius en hun opvolgers werd deze conventie nageleefd, maar auteurs van kluchten zoals mimen en *fabulae Atellanae* laptten de regels meermaals aan hun laars.¹⁸

De vraag stelt zich nu in hoeverre er een strikte wetgeving bestond omtrent vrijheid van meningsuiting op het toneel en in het algemeen. Er is ons een bepaling bekend met betrekking tot *iniuriae* uit de beroemde Wet der Twaalf Tafelen van 451 v. C., meer bepaald in de reeds vernoemde passus uit Cicero's *De re publica* (IV, 10, 12) bij Augustinus, *De civitate Dei* II, 9 :

Nostrae ... XII Tabulae, cum perpaucae res capite sancissent, in his hanc quoque sancendam putaverunt, si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri.

a comic poet. It would bring much less freedom in attacking or ridiculing the pretensions and activities of the class on whom the poet depended."

14. Cf. *Auctor ad Herennium* I, 24 en II, 19.

15. De praetor en Accius waren allebei tegenstanders van de conservatieve coterie van Scipio Aemilianus en sympathiseerden wellicht allebei met de Gracchen. Cf. Robinson (1940), p. 6.

16. Cf. *Auctor ad Herennium* II, 19 en Robinson (1940), p. 7.

17. Cf. Robinson (1940), p. 7.

18. Voorbeelden daarvan zijn ons ook uit de keizertijd bekend. Cf. Reynolds (1943), pp. 37-45.

Volgens sommigen verwijst *occentare* naar magische bezweringen en was de wet er niet op gericht het verspreiden van laster aan banden te leggen.¹⁹ De veroordeling van Naevius zou dan gebaseerd zijn op een extensieve interpretatie van de oude wet door een praetor. Anderen spreken die hypothese tegen.²⁰ Zij verwijzen onder meer naar de volgende zinsnede bij Festus (*De verborum significatione*, p. 180 M = 191 L) :

Occentare dicebant pro convicium facere, cum id clare et cum quodam canore fieret, ut procul exaudiri potuisset.

Wellicht mogen we stellen dat er wel degelijk een vorm van wettelijke restrictie bestond ten aanzien van ongebreidelde vrijmoedigheid, zowel voor mondelinge als voor schriftelijke beledigingen. "In a society with sharp class-divisions, as the Roman was, the prohibition of slander served the interests of the patrians particularly well..."²¹

Dit alles strookt met de vaststelling dat in de Romeinse republiek alleen magistraten, toonaangevende senatoren en advocaten echte vrijheid van spreken hadden. In de regel waren het ook diezelfde magistraten die het hoge woord voerden in de volksvergadering. De gewone burger had daar wel stemrecht, maar geen spreekrecht.²²

Hoewel vele instellingen "afhankelijk" waren van vrije meningsuiting, valt het bovendien ook op dat vrijheid in het republikeinse Rome nergens expliciet geassocieerd werd met vrijheid van meningsuiting.²³ De Romeinen hadden ook nooit een geëigende vertaling voor het Griekse *παρρησία*. Tekenend is alvast dat Cornificius (*ap.* Quintilianus, *Institutio oratoria* IX, 2, 27) het vertaalt als "*licentia*" en dat Cicero de Atheense gewoonte afkeurde om politieke figuren aan te vallen vanop de *scaena* (*De re publica* IV, 10, 11), evenals hun "*libertas immoderata ac licentia contionum*" (*Pro Flacco* 7, 16). In de praktijk behoorde *παρρησία* bij de Romeinen eerder tot de sfeer van de *auctoritas* dan tot die van de *libertas*. Een vooraanstaand aristocraat zoals Marcus Porcius Cato, de beruchte censor van 184 v.C., stelde in talrijke vlammende redevoeringen

19. Cf. Frank (1927), pp. 105-110, en Robinson (1940), pp. 3-6. Robinson beschouwt *quod infamiam...* als een verklarende toevoeging van Augustinus.

20. Cf. Momigliano (1942), p. 121, en Wirszubski (1950), pp. 18-19.

21. Momigliano (1942), p. 122. In verband met de strafmaat merkt Warmington (1957), p. 474, het volgende op: "The severity of the penalty indicates that the Romans looked on this offence not as a private delict but as a breach of the public peace."

22. Cf. Wirszubski (1950), pp. 18-19.

23. Cf. Kloesel (1935), p. 26.

politieke tegenstanders aan de kaak en slaagde er zelfs in de machtige broers Publius en Lucius Scipio te laten veroordelen. Zelf zou hij zowat 44 maal aangeklaagd zijn, zonder succes evenwel.

Terwijl drama politiek bijna neutraal bleef, werd in senatoriale en gerechtelijke oraties invectief en lasterlijk taalgebruik allerm minst geschuwd. Niettemin traden geleidelijk ook nieuwe poëtische genres op de voorgrond waarin een aantal "vrijbuiters" geen blad voor de mond namen. De eerste grote dichter die blijk gaf van een vaak verregaande en in zijn geval ook politiek gekleurde vrijmoedigheid was Lucilius. In een periode waarin het klassieke drama met de tragediedichter Accius als laatste grote exponent stilaan in verval geraakte en waarin politieke processen floreerden, bestond hij het om in verscheidene van zijn satiren vele voorname politici onder vuur te nemen zonder - voor zover geweten - ooit vervolgd te worden. Dat hij zich deze vrijheid kon veroorloven, had hij vooral te danken aan zijn vermogen, zijn adellijke afkomst²⁴ en zijn vriendschapsbanden met vooraanstaande mensen zoals Scipio Aemilianus en Gaius Laelius.

De relaties met zijn vrienden dienden voor Lucilius vaak als aanleiding om zijn en hun vijanden aan te vallen. Niettemin is een puur politieke motivatie zijn oeuvre vreemd: waar Lucilius de hekel hanteert, heeft hij het vooral gemunt op allerlei vormen van on-Romeins, afwijkend en laakbaar gedrag. Bovendien stelde zijn sociale en materiële onafhankelijkheid hem niet alleen in staat prominente tegenstanders te bekritisieren, maar verlostte ze hem ook van de noodzaak om als apologeet op te treden voor bevriende prominenten.²⁵ In tegenstelling tot zijn voorgangers en tijdgenoten die bekendheid oogstten met hun poëzie, had Lucilius de steun van een beschermheer dus niet nodig. Hij ging op voet van gelijkheid om met zijn voorname vrienden en was de eerste grote Romeinse dichter die een volledige vrijheid van meningsuiting genoot, zonder druk te ondervinden bij zijn keuze van genre, onderwerp of toon.²⁶

24. Lucilius zelf was een *equus* en sommige van zijn familieleden zouden zelfs senatoren geweest kunnen zijn. Voor een gedetailleerde analyse van de sociale positie en de rijkdom van deze dichter verwijs ik naar Cichorius (1908), pp. 14-21, en Raschke (1996), pp. 100-104.

25. "His occasional allusions to Scipio's exploits were not in any sense a *quid pro quo*", aldus Gold (1987), p. 51. De openhartigheid van Lucilius ging zo ver dat hij zelfs de draak kon steken met bepaalde uitspraakinnovaties van Scipio, die bijvoorbeeld "*pertisum*" zei in plaats van "*pertiaesum*" (cf. fragment W 983-984 bij Warmington, 1957).

26. Cf. Gold (1987), p. 51.

In zijn "politieke satiren" werpt Lucilius zich op als een voorvechter van de traditionele normen en waarden die ook door de conservatieve *Optimates* hoog in het vaandel werden gevoerd, en haalt geregeld fel uit naar *Populares* die steun boden aan de hervormingsplannen van de Gracchen. Grofweg hebben deze gedichten betrekking op drie verschillende perioden. In de jaren 133-129 v.C. was de hervormingspartij verzwakt door de dood van Tiberius Gracchus. Belangrijke sympathisanten waren Publius Mucius Scaevola, die als senator en als consul Tiberius had gesteund, Quintus Caecilius Metellus Macedonicus (censor in 131 en een eerder gematigd politicus) en Lucius Cornelius Lentulus Lupus, die in 131 door Metellus Macedonicus als *princeps senatus* werd aangesteld, hoewel hij ooit uit de senaat was buitengesloten.²⁷ De tegenkandidaat van deze laatste was Scipio, die toen het hoogtepunt kende van zijn militaire roem door de inname van Numantia in 133. Geen van de drie ontsnapte aan de scherpe pen van Lucilius. We kunnen dit onder meer afleiden uit Horatius, *Sermones* II, 1, 67-68 :

"... laeso ... Metello
famosisque Lupo coperto versibus ?..."

Een andere bron is Persius, *Saturae* I, 114-115 :

"... secuit Lucilius urbem,
te Lupte, te Muci, et genuinum fregit in illis;"

Daar de fragmenten van het oeuvre van Lucilius zelf eerder schaars zijn en meestal zeer kort, zijn ze moeilijk in hun precieze context te situeren. Van Lentulus Lupus hebben we veruit het scherpste beeld. In zijn eerste satirenboek laat Lucilius hem terechtstaan voor een *concilium deorum* als hoofdverantwoordelijke voor de decadentie in Rome. De man wordt als volgt gekenschetst (W 37) :

Vultus item ut facies, mors, icterus morbus, venenum.

In het tweede boek wordt hij gerangschikt onder de "goddeloze zondaars", samen met de corrupte praetor Lucius Hostilius Tubulus en Gaius Papirius Carbo, de man die ervan verdacht werd Scipio in 129 v.C. te hebben vermoord.

In diezelfde periode schrijft Lucilius ook over de belegering van Numantia, waaraan hij zelf had deelgenomen. In dat verband kunnen we verwijzen naar W 714 :

27. Cf. Cichorius (1908), p. 22.

Percrepa pugnam Populi, facta Corneli cane.

Vermoedelijk worden de nederlaag van Marcus Popilius Laenas (138 v.C.) en de overwinning van Scipio Aemilianus (133 v.C.), allebei in de oorlog tegen Numantia, hier ironisch naast elkaar geplaatst.

Ook na de dood van Scipio bleef Lucilius politieke figuren over de hekel halen. Toen de hervormers door de moord op Gaius Gracchus (121 v.C.) opnieuw een zware klap te verduren kregen en toen in 109 v.C. gerechtelijke procedures aangaande corruptie en incompetentie startten tegen magistraten die er niet in geslaagd waren de Numidische kwestie op te lossen, vond de satiricus verscheidene ideale slachtoffers. De toon is niet altijd even heftig, zoals bijvoorbeeld in de Luciliaanse versie van de gewichtige rechtszaak uit 119 v.C. tegen de latere consul Quintus Mucius Scaevola augur (W 53-93), die zich in Asia schuldig zou hebben gemaakt aan afpersing. De aanklager, Titus Albucius, noemt Scaevola een schurk, een dief en een gewelddenaar, maar in zijn repliek parodieert de beklagde op zijn beurt de "hellenomanie" van Albucius.

Misprijzen tegenover het overwaaien van weeldezucht en decadentie uit Griekenland vormt wellicht ook de ondertoon van het bekende *virtus*-fragment (W 1196-1208), dat min of meer als het credo van de "traditionele" Romein kan worden beschouwd en waarin typische waarden zoals *sapientia*, *fortitudo*, *honor*, *fides* en *pietas* worden geaffirmeerd.

- Virtus, Albine, est pretium persolvere verum
 quis in versamur quis vivimus rebus potesse;
 virtus est homini scire id quod quaeque habeat res;
 virtus scire homini rectum utile quid sit honestum,
 1200 quae bona quae mala item, quid inutile turpe inonestum;
 virtus quaerendae finem rei scire modumque;
 virtus divitiis pretium persolvere posse;
 virtus id dare quod re ipsa debetur honori,
 hostem esse atque inimicum hominum morumque malorum
 1205 contra defensorem hominum morumque bonorum,
 hos magni facere, his bene velle, his vivere amicum,
 commoda praeterea patriai prima putare,
 deinde parentum, tertia iam postremaque nostra.²⁸*

28. Voor vers 1201 volg ik de lezing *rei* van de manuscripten (cf. Raschke [1990], p. 362) in plaats van de oude genitief *re* bij Warmington.

De man die in vers 1196 aangesproken wordt, is wellicht Aulus Postumius Albinus, een hebzuchtige veldheer die in de oorlog tegen Jugurtha een vernederend verdrag moest sluiten. Bovendien was hij een wat al te enthousiaste graecofiel en dientengevolge geen toonbeeld van traditionele *virtus*. Zodoende zou Lucilius een subtiele aanklacht tegen het morele verval in zijn tijd in de vorm van een pseudo-filosofisch gedicht met een ironische opdracht gegoten hebben. Dit sluit aan bij de fervente verdediging van de *mos maiorum* door Scipio Aemilianus en bij het realisme en conservatisme waarvan de satiren van Lucilius over het algemeen blijk geven. Griekse filosofie was voor hen, zoals voor de meerderheid van de Romeinse aristocratie in de 2^e eeuw v.C., “a matter for private interest rather than public application”.²⁹

Dit gelimiteerde filhellenisme en de pragmatische ingesteldheid van de traditiegetrouwe Romein komen ook expliciet en op humoristische wijze tot uiting in W 788-789 :

Ῥῆσις ubi,
Graeci ubi nunc Socratici carti ? “Quidquid quaeritis, perimus.”

De kritische en moraliserende roeping van de satiricus ten overstaan van een maatschappij die in zijn ogen neigt naar decadentie, vloeit hieruit voort en manifesteert zich bij uitstek in W 1145-1151 :

*Nunc vero a mani ad noctem festo atque profesto
 totus item pariterque die populusque patresque
 iactare indu foro se omnes, decedere nusquam;
 uni se atque eidem studio omnes dedere et arti -
 verba dare ut caute possint, pugnare dolose,
 blanditia certare, bonum simulare virum se,
 insidias facere ut si hostes sint omnibus omnes.*

Het feit dat Lucilius optrad als verdediger van de *mos maiorum* en de Romeinen laakte die van het traditionele pad waren afgeweken - of het nu om individuen ging of, zoals in de geciteerde passus, het hele volk - verleende ongetwijfeld gezag en gewicht aan zijn kritische en satirische gedichten en bezorgde hem wellicht een apart statuut. Toch blijft het merkwaardig dat in de bewaarde fragmenten zowat 25 bekende personaliteiten aan de

29. Raschke (1990), p. 355. De verwoester van Carthago en Numantia combineerde zijn intellectuele interesse voor de Griekse cultuur met politiek pragmatisme en gehechtheid aan de traditionele Romeinse waarden. De onderrichtingen van de stoïcijn Panaitios omtrent deugd en rechtvaardigheid kunnen dan ook in de zogenaamde “Scipionenkring” het theoretische niveau niet ver te boven zijn gegaan.

schandpaal genageld zijn, zonder dat Lucilius ooit vervolgd werd voor laster, en dit terwijl hij zelf een mimendichter op beschuldiging daarvan voor het gerecht had gedaagd. Klaarblijkelijk golden de wettelijke bepalingen alleen voor het toneel, dat een brede impact had wegens zijn publieke toegankelijkheid, en niet voor verzen zoals die van de satiricus, die slechts in beperkte, aristocratische kringen bekend waren en dus niet als subversief werden aangevoeld. Dat hij zelfs het voorwerp niet werd van een of andere uit de lucht gegrepen aanklacht, had hij in belangrijke mate te danken aan de juiste politieke relaties, maar ook aan het feit dat hij zo gewiekt was om zijn pijlen te richten tegen mensen die zich op het gegeven ogenblik in een kwetsbare positie bevonden.

Tot slot is het ook interessant om te vermelden dat het veelvuldige gebruik van het invectief-element een bijzonder aspect is van de onomwondenheid waarmee Lucilius lucht geeft aan zijn gedachten en gevoelens en van het autobiografische karakter van zijn satiren. Een mooie illustratie van deze openhartigheid en van de bewondering die hij daarmee bij zijn poëtische erfgenamen afdwong, vinden we bij Horatius, 2.1.30-34 :

*Ille velut fidis arcana sodalibus olim
credebat libris, neque si male cesserat usquam
decurrens alio, neque si bene; quo fit ut omnis
votiva pateat veluti descripta tabella
vita senis.*³⁰

In de eerste decennia van de 1^e eeuw v.C. onderging de vrijheid van spreken in redevoeringen voor de rechtbank, de senaat of de volksvergadering geen ingrijpende veranderingen. Cicero doet evenwel een sterk vermoeden rijzen dat Sulla een mogelijk nogal vage wet *de maiestate* had uitgevaardigd om laster aan banden te leggen³¹ en informeert ons dat een aanklager op zijn beurt berecht kon worden voor kwaadwillige vervolging op basis van de *lex Remmia*³². Niettemin stonden ook zijn pleidooien meer dan eens bol van de scheldwoorden en beledigingen. Toen hij bijvoorbeeld na zijn terugkeer uit ballingschap pleitte voor de terug-

30. Met betrekking tot de achtergronden van deze passus wijst Harrison (1987), p. 42, ook op het natuurlijke, "constitutionele" zelfbeeld van de Romeinse satirendichters, die niet in staat zijn te zwijgen, altijd de volledige waarheid moeten spreken over zichzelf en over anderen en geregeld onder vuur komen te liggen omdat ze geen blad voor de mond nemen. Dat dit laatste voor Horatius veel duidelijker het geval was, zal verderop blijken.

31. Cf. *Ad familiares* II, 2, 2. De passus is echter corrupt.

32. Cf. *Pro Sexto Roscio* 55 en 57.

gave van zijn huis, dat door Clodius geconfisceerd was, kapittelde hij zijn aartsvijand als vader- en broedermoordenaar, als minnaar van zijn zuster en als heiligschenners.³³ Toch bleven juridische stappen tegen dergelijke uitlatingen uit. In het uiterste geval werd een beschuldiging verzonnen om in de tegenaanval te kunnen gaan. We kunnen dus met Robinson concluderen: "Lawyers of the Republic enjoyed license beyond modern conception."³⁴ Pas ten tijde van het eerste Triumviraat (60-49) zien we een grotere voorzichtigheid opduiken. Zo nam Cicero toen de verdediging op zich van vroegere vijanden zoals Balbus (56), Gabinius en Vatinius (54), om bij Caesar en Pompeius in de gunst te blijven. Een wet van deze laatste uit 52 v.C. limiteerde de spreektijd voor advocaten, zodat hun lange tirades veeleer gereduceerd moesten worden tot opsommingen van feiten.

Anderzijds werd in de senaat het verzet tegen Caesar, Pompeius en hun aanhangers niet verdoezeld en ook in de volksvergadering waren vaak kritische en spottende geluiden te horen. Het lijkt erop dat de groten van Rome, ondanks de steun van het leger, de massa en de velen die misnoegd waren over het bewind van de senaat, de traditie van openlijke kritiek in deze instellingen geen halt durfden toe te roepen, zolang zij geen absolute macht hadden verworven. "Although the constitution was flouted by the Triumvirs, public opinion was not suppressed, and the centuries-old tradition of political freedom inspired a vocal, if politically powerless, opposition."³⁵

In de poëzie lanceerden de vooraanstaande, avant-gardistische *poetae novi* in de jaren 58-56 v.C. een campagne van spotgedichten tegen Pompeius, Caesar en hun vazallen. Vooral Caesar kreeg het hard te verduren in de gedichten van Licinius Calvus, Furius Bibaculus en Catullus. Niettemin zocht hij zijn toevlucht niet in censurerende maatregelen, maar slaagde hij er door zijn persoonlijke invloed en overtuigingskracht in om hen uiteindelijk min of meer aan zijn kant te krijgen.³⁶

Tijdens zijn dictatuur (46-44 v.C.) trad hij wel op tegen de scherpe tong van de mimendichter Laberius, zij het met meer geamuseerdheid dan rancune. In een wedstrijd tegen diens con-

33. Cf. *Pro Domo* 23-26, 91-93 en 105-106.

34. Robinson (1940), p. 37.

35. Wirszubski (1950), pp. 75-76.

36. Furius Bibaculus schreef later een meerdelig werk *Annales* over de Gallische oorlogen en Catullus milderde de toon die hij tegenover Caesar in zijn gedichten aansloeg. Cf. ook Robinson (1940), pp. 46-51.

current Publilius Syrus in 46 v.C. dwong hij Laberius om als acteur op te treden in één van zijn eigen stukken, waardoor hij automatisch zijn ridderstand verloor. In de rol van een gezeselde Syrische slaaf sprak de dichter de volgende dubbelzinnige woorden, die zowel naar Publilius, die van Syrische origine was, als naar Caesar verwezen:

Porro, Quirites, libertatem perdimus.

Wat later voegde hij er een zin aan toe die al gauw populair zou worden:

Necesse est multos timeat quem multi timent.

Caesar riep Laberius tot verliezer uit, maar verhief hem wel opnieuw tot zijn rang als *eques*.

Ook in anonieme verzen werd propaganda tegen de alleenheerser verspreid. Zo werd de volgende tekst op een standbeeld van Caesar gegrift:

Brutus, quia reges eiecit, consul primus factus est.

Hic, quia consules eiecit, rex postremo factus est.

Na de moord op Caesar kwam er een kortstondige heropleving van de vrijheid van de senaat, maar vanaf 43 v.C. werd die vrijheid opnieuw beknot door het tweede Triumviraat, dat zou leiden tot de laatste burgeroorlog van de eerste eeuw v.C. en tot de definitieve ondergang van de republiek. In de praktijk werden meer en meer maatregelen getroffen tegen opruiende en lasterlijke uitspraken, totdat in 12 n.C. de *lex maiestatis* werd uitgebreid tot het domein van de *famosi libelli* waarin vooraanstaande personen gevisseerd werden.³⁷ Op die manier was de weg geplaveid voor minder welwillende en minder wijze heersers om de vrijheid van meningsuiting de doodsteek toe te dienen. Ook auteurs van lasterlijke pseudonieme en anonieme verzen, die in de jaren 44-31 v.C. voor de Triumviri een ware plaag betekend hadden, werden door een wet van Augustus aangepakt: zij moesten opgespoord en berecht worden. De grote dichters van hun kant werden in belangrijke mate door de keizer en zijn medestander Maecenas gepatroneerd, zodat er ook vanuit die hoek minder openlijke kritiek te verwachten viel.

Eén van deze dichters was Horatius, die in 42 v.C. in de slag bij Philippi aan de zijde van de republikeinen tegen Octavianus en

37. Cf. Tacitus, *Annales* IV, 34, Suetonius, *Vita Augusti* 50 en Seneca, *De beneficiis* III, 27.

Antonius had gestreden. Als gevolg daarvan werd zijn vaderlijk landgoed geconfiscieerd en zag hij zich genoodzaakt een ambt van *scriba quaestorius* te kopen om zijn levensstandaard te kunnen handhaven.³⁸ In 38 v.C. werd hij bij Maecenas geïntroduceerd en geleidelijk in diens kring van dichters en dilettanten opgenomen. Uit zijn omvangrijke oeuvre zullen hier de *Sermones* nader belicht worden, die hij in twee boeken publiceerde, het eerste in 35 v.C., het tweede in 30 v.C. Vooral in het eerste boek komen heel wat namen voor van personages die als *exempla* van een bepaalde ondeugd worden opgevoerd. Slechts een klein deel daarvan kunnen we identificeren als historische figuren die in die tijd leefden, onder meer een aantal woekeraars, excentriekelingen en poëtasters. Een zoektocht evenwel naar vooraanstaande politici in deze gedichten werpt geen vruchten af. Politieke satiren zoals die van Lucilius treft men in het oeuvre van Horatius dus niet aan. De voor de hand liggende redenen hiervoor waren de drastisch gewijzigde politieke en maatschappelijke omstandigheden en de kwetsbare positie waarin de auteur zich bevond. Na het debacle bij Philippi zou hij zich wijselijk niet meer met politiek inlaten.

Andere namen die vermeld worden, behoorden toe aan mensen die al overleden waren - ook hier blijven prominenten afwezig - of aan personages uit Luciliaanse satiren. Voorts zijn er nog bestaande (bv. mythologische) en geconstrueerde namen van types, die vooral in het tweede boek figureren, evenals pseudoniemen, waarvan niet met zekerheid valt uit te maken wie erachter schuilgaat.³⁹

De *Sermones* vertonen onmiskenbaar een meer algemene, minder gepersonaliseerde maatschappijkritische inslag dan de hekelgedichten van Lucilius, maar dat sluit niet uit dat bepaalde mensen zich persoonlijk gevisieerd konden voelen. Zo lezen we in de eerste satire van boek 1, die handelt over de ontevredenheid en de hebzucht van de mens (vv. 69-70) :

*Quid rides? Mutato nomine de te
fabula narratur...*

Zelfs de geamuseerde vrienden van de dichter moesten er dus voor op hun hoede zijn dat het niet hun eigen gebreken waren die in het licht werden gesteld.

38. Voor meer details omtrent de uiteenlopende standpunten over Horatius' financiële en sociale toestand na Philippi verwijs ik naar Williams (1982), p. 13, Badian (1985), p. 347, en vooral Armstrong (1986), pp. 285-288.

39. Cf. Robinson (1940), pp. 65-79, en Rudd (1966), pp. 132-169.

Dat er wel degelijk reactie ontstaan is tegen de vroegste satiren van Horatius, bewijst *Sermones* 1.4. Daarin verdedigt hij zich tegen inhoudelijke en formele kritiek op zijn werk en presenteert hij tegelijk zijn "geloofsbriefven" in de kring van Maecenas, waarmee hij een stadium schetst in de gefictionaliseerde versie van zijn maatschappelijke vooruitgang. Op literair gebied profileert hij zich als erfgenaam van Lucilius' hekeling van menselijke gebreken, maar niet van diens breedsprakerige, "modderige" (*lutulentus*, v. 11) stijl. Horatius verdedigt de satire als genre door erop te wijzen dat sommige mensen berisping verdienen en dat onschuldigen niets te vrezen hebben. Vervolgens ontkent hij aanspraak te maken op de titel "poeta", zodat hij zich niet op dezelfde hoogte plaatst als de dichters van de grote genres, met name epos en tragedie, en verklaart hij dat hij zelden schrijft en niet van plan is te publiceren. De beschuldiging van kwaadwilligheid die bij herhaling aan het adres van satirici wordt geuit, weerlegt hij door een vergelijking met echte kwaadsprekers (vv. 78-85) :

*"Laedere gaudes,
inquit, et hoc studio pravos facis." Unde petitum
hoc in me iacis? Est auctor quis denique eorum
vixi cum quibus? Absentem qui rodit amicum,
qui non defendit alio culpante, solutos
qui captat risus hominum famamque dicacis,
fingere qui non visa potest, commissa tacere
qui nequit, hic niger est, hunc tu, Romane, caveto.*

In het kader van deze apologie voor zijn *libertas* moeten we ook het belang aanstippen van de verwijzing naar de Attische Oude Komedie (*comoedia prisca*) in de openingsverzen (1-5) en van het oproepen van de wereld van de Nieuwe Komedie in de verzen 26-31. Doorheen deze satire speelt de auteur immers met het idee dat hij in dezelfde verhouding staat tot Lucilius als Menander tot Aristophanes. Net als in de Nieuwe Komedie vinden we in de satiren van Horatius geen expliciete aanvallen tegen publieke personaliteiten en fungeert het alledaagse leven van gewone mensen grotendeels als basismateriaal, maar wordt er anderzijds een wereld voorondersteld waarin diezelfde mensen op excessieve wijze bepaalde gedragingen cultiveren, zodat ze zich blootstellen aan spot of kritiek.⁴⁰

40. De *libertas* of *παρρησία* van de Oude Komedie kreeg mettertijd een volledig verschillend toepassingsgebied. In het klassieke Athene was vrijheid van meningsuiting een essentieel kenmerk van een burger van een vrije, democratische staat. Onder invloed van de politieke omstandigheden in de hellenistische wereld werd *παρρησία* door ethi-

In *Sermones* 1.4 werpt Horatius zich echter ook op als erfgenaam van de *libertas* van de Oude Komedie (en van Lucilius), maar hij past ze toe in een context die losstaat van de politieke actualiteit. "He is both Aristophanes and Menander or, as he suggests in Sat. 2.3.11-12, both Eupolis and Menander. Such a literary stance allows Horace the maximum freedom to include widely diverse material in his *sermones*; it was, in other words, just the stance he needed."⁴¹

Wat zijn eigen natuurlijke vrijmoedigheid betreft, geeft Horatius de volgende verklaring (vv. 103-108) :

*Liberius si
dixero quid, si forte iocosus, hoc mihi iuris
cum venia dabis. Insuevit pater optimus hoc me,
ut fugerem exemplis vitiorum quaeque notando.
Cum me hortaretur, parce frugaliter atque
viverem uti contentus eo, quod mi ipse parasset : ...*

Deze persoonlijke *libertas*-thematiek had ook al de kop opgestoken in de derde satire van boek 1, waar Horatius in vv. 63-65 Maecenas als *exemplum* presenteert in een pleidooi voor tolerantie en faire beoordeling van fouten en gebreken in de omgang met vrienden :

*Simplicior quis et est qualem me saepe libenter
obtulerim tibi, Maecenas, ut forte legentem
aut tacitum impellat quovis sermone molestus : ...*

Verderop blijkt dat Horatius zelf over de verdraagzaamheid en vergevingsgezindheid van zijn eigen vrienden⁴² niet te klagen heeft (1.3.139-140) :

sche doctrines - die van de Epicuristen op kop - herleid tot een deugd die in privé-kringen werd beoefend onder vrienden (cf. Hunter [1985], pp. 487-488). Deze filosofische vrijmoedigheid is ook karakteristiek voor verscheidene brieven en oden waarin Horatius raad geeft aan vrienden (bv. *Epistulae* 1.18).

41. Hunter (1985), p. 490. Ook Rudd (1966), pp. 90-92, beklemtoont dat Horatius de *libertas* en *urbanitas* van Lucilius hoog in het vaandel voerde, ondanks de stilistische verwijten aan het adres van zijn voorganger. Die verwijten nuanceert hij overigens in 1.10.64-71 door te stellen dat Lucilius zijn verzen zeker bijgeschaafd zou hebben, indien hij in de Augusteïsche tijd had geleefd. "Uiteindelijk valt Horatius niet zozeer Lucilius zelf aan, wiens fouten en verdiensten hij in historisch perspectief plaatst, als de fanatieke Luciliusvereerders die precies dat historisch perspectief uit het oog verliezen en hem als norm gebruiken om Horatius te beoordelen (en te veroordelen)." (Knecht [1991], p. 83.) Zie ook Reckford (1969), pp. 35-36.

42. Tactvolle terechtwijzingen, vergevingsgezindheid en verdraagzaamheid als ongeschreven wetten voor vrienden komen ook terug op verscheidene andere plaatsen in de *Sermones* en in de *Epistulae*. Mayer (1989), p. 12, vestigt de aandacht op het gebruik

*et mihi dulces
ignoscent, si quid peccaro stultus, amici, ...*

Sommigen menen in deze woorden een allusie te zien op de gratie die door Octavianus aan de dichter werd verleend na de slag bij Philippi. Du Quesnay beschouwt daarbij het werkwoord *ignoscere*, dat ook in verzen 23 en 74 voorkomt, als sleutelwoord en vestigt ook de aandacht op de verwijzing naar Octavianus in vers 4 (*Caesar, qui cogere posset*).⁴³ Braund houdt het bij een meer algemene uitspraak: "This topic of the fairness of criticism is, obviously, highly relevant to satire and also to contemporary politics."⁴⁴ In elk geval krijgen we in deze passussen enkele markante staaltjes van de Horatiaanse zelfironie. Ook in 4.133-143 erkent hij zijn eigen kleine gebreken, maar bovenal tracht hij toch het goede voorbeeld te geven, om ten slotte te eindigen met een ontwapenende glimlach:

... *neque enim, cum lectulus aut me
porticus excepit, desum mihi: "rectius hoc est;
hoc faciens vivam melius; sic dulcis amicus
occurram; hoc quidam non belle; numquid ego illi
imprudens olim faciam simile?" Haec ego mecum
compressis agito labris; ubi quid datur oti,
illudo chartis. Hoc est mediocribus illis
ex vitis unum: cui si concedere nolis,
multa poetarum veniat manus auxilio quae
sit mihi (nam multo plures sumus), ac veluti te
Iudaei cogemus in hanc concedere turbam.*

Dat Horatius zich meer dan eens in het defensief gedrongen voelde, blijkt ook uit *Sermones* 1.6. Daarin wordt onder meer de definitieve opname geschetst van de dichter in de kring van Maecenas, iets wat sommigen blijkbaar moeilijk konden verkroppen. Horatius prijst zijn weldoener omdat hij mensen naar waarde weet te schatten in plaats van naar hun afkomst. In 6.7-44 contrasteert hij de houding van Maecenas met die van de modale Romein, die een *homo novus* met argusogen pleegt te bekijken. Meteen illustreert hij dit ook met zijn eigen geval (vv. 45-52):

*Nunc ad me redeo libertino patre natum,
quem rodunt omnes libertino patre natum,
nunc quia sim tibi, Maecenas, convictor, at olim*

van het adjectief *dulcis* als aanduiding voor vrienden die aan deze criteria voldoen (o.a. ook in *Sermones* 1.3.69 en 1.4.135 en in *Epistulae* 1.7.12).

43. Cf. Du Quesnay (1984), pp. 35-36.

44. Braund (1992), p. 19.

*quod mihi pareret legio Romana tribuno.
Dissimile hoc illi est, quia non, ut forsit honorem
iure mihi invidet quisvis, ita te quoque amicum,
praesertim cautum dignos adsumere, prava
ambitione procul.*

Horatius stelt zijn relatie met zijn prestigieuze *amicus* voor als een zuiver private aangelegenheid zonder bijbedoelingen. "Being non-political it gives him no power over his fellow-citizens, and therefore it ought not to cause resentment."⁴⁵ Hij voegt hieraan toe dat hij ook niet door toeval, maar op voorspraak van Vergilius en Varius, die wisten wat hij waard was, met Maecenas in contact kon komen. Voorts geeft hij duidelijk te kennen dat men hier voor politiek opportunisme of sociale promotie aan het verkeerde adres is⁴⁶ en dat als toelatingsvoorwaarden afkomst noch status gelden, maar een onberispelijke levenswandel en inborst. De integratie in de kring van zijn weldoener, die hem in 33 v.C. het beroemde Sabijnse landgoed zou schenken, betekende voor Horatius het begin van een eenvoudig, gematigd, maar onbekommerd leven. Zo vond hij de levensweg die in zijn ogen naar de grootste vrijheid en de minste zorgen leidde, de weg van het *otium* (v. 129) :

vita solutorum misera ambitione gravique.

In tegenstelling dus tot de archegeet van het genre houdt Horatius zich in zijn satiren duidelijk afzijdig van het politieke toneel. De combattieve toon waarmee Lucilius furore maakte, richt zich bij hem niet meer tegen hooggeplaatste individuen, maar verschuift naar een meer algemeen apologetisch, moreel of filosofisch plan. Waar Lucilius door zijn afkomst en relaties nagenoeg politieke onschendbaarheid genoot, opteerde Horatius wijselijk voor een veilige *vita otiosa*. In de kring van Maecenas lijkt hij het geestelijke klimaat, de steun en de vrijheid gevonden te hebben die een leven als *poeta* en *amicus* voor hem de moeite waard maakten.

45. Rudd (1966), p. 40.

46. Deze thematiek keert vanzelfsprekend op de meest komische wijze terug in *Sermones* 1.9.

LITERATUURLIJST

- Armstrong, D., "Horatius eques et scriba: Satires 1.6 and 2.7", *Transactions of the American Philological Association* 116 (1986), pp. 255-288.
- Badian, E., "Ennius and his Friends", in Otto Skutsch (ed.), *Ennius* (Fondation Hardt. Entretiens sur l'antiquité classique 17), Genève 1972, pp. 149-208.
- Badian, E., "Nobiles amici: Art and Literature in an Aristocratic Society (review of Barbara K. Gold ed., 1982)", *Classical Philology* 80 (1985), pp. 341-357.
- Braund, S. H., *Roman Verse Satire*, Oxford 1992.
- Cichorius, C., *Untersuchungen zu Lucilius*, Berlin 1908.
- Du Quesnay, I. M. Le M., "Horace and Maecenas: The Propaganda Value of *Sermones* I", in Tony Woodman en David West (edd.), *Poetry and politics in the age of Augustus*, Cambridge 1984, pp. 19-58.
- Earl, D. C., "Terence and Roman Politics", *Historia* 11 (1962), nr. 4, p. 469-485.
- Fairclough, H. R., *Horace: Satires, Epistles and Ars Poetica*, London en Cambridge (Massachusetts) 1970 (*The Loeb Classical Library* 194).
- Frank, T., "Naevius and Free Speech", *American Journal of Philology* 48 (1927), pp. 105-110.
- Gold, B. K., *Literary Patronage in Greece and Rome*, Chapel Hill 1987.
- Harrison, G., "The Confessions of Lucilius (Horace *Sat.* 2.1.30-34): A Defense of Autobiographical Satire?", *Classical Antiquity* 6 (1987), nr. 1, pp. 38-52.
- Hunter, R. L., "Horace on Friendship and Free Speech (Epistles 1.18 and Satires 1.4)", *Hermes* 113 (1985), pp. 480-490.
- Jocelyn, H. D., "The Poet Cn. Naevius, P. Cornelius Scipio and Q. Caecilius Metellus", *Antichthon* 3 (1969), pp. 32-47.
- Kloesel, H., *Libertas*, Breslau 1935.
- Knecht, D., *De Literatuur van de Romeinen: een Gids voor Gebruikers*, Gent 1991 (*Didactica Classica Gandensia* 31).
- Mayer, R., "Friendship in the Satirists", in Susan H. Braund (ed.), *Satire and Society in Ancient Rome*, Exeter 1989, pp. 5-21.
- Momigliano, A., "Review of Robinson, Freedom of Speech in the Roman Republic", *The Journal of Roman Studies* 32 (1942), pp. 120-124.
- Raschke, W. J., "The Virtue of Lucilius", *Latomus* 49 (1990), pp. 352-369.
- Raschke, W. J., "Literary and Historical Studies in the Satires of Lucilius and Persius", New York 1996.
- Reckford, K. J., *Horace*, New York 1969.
- Reynolds, R. W., "Criticism of Individuals in Roman Popular Comedy", *The Classical Quarterly* 37 (1943), pp. 37-45.
- Robinson, L., *Freedom of Speech in the Roman Republic*, Baltimore 1940.
- Rudd, N., *The Satires of Horace*, Cambridge 1966.
- Warmington, E. H., *Remains of Old Latin* III, London 1957 (*The Loeb Classical Library* 329).
- Williams, G., "Phases in Political Patronage of Literature in Rome", in Barbara K. Gold (ed.), *Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome*, Austin 1982, pp. 3-27.
- Wirszubski, C., *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Empire*, Cambridge 1950.